

PROBLEM FAŠIZMA

POJAM fašizma identičan je danas kod mnogih s pojmom osvajalačkih ambicija i slijepog ratoborstva. Do takovog mišljenja morali su doći svi, koji su fašizam promatrali samo kroz naočale inostrane politike. Tu je naime fašizam uvijek odvažno i smjelo nastupao i govorio tonom, koji je izazvao opravdano čuđenje drugih naroda.

No danas stojimo pred činjenicom, da je fašizam skrenuo na se pažnju gotovo svih država i da je od njih iznudao čak i neko priznanje svojom državnom i ekonomskom politikom. Njegove metode i njegova načela stoga ne mogu biti ignorirana od kulturnih naroda. Mnoge će zanimati i način, kojim se fašistička Italija nastoji spasti od velike navale sveopće gospodarske krize. Pa najzad fašizam bez sumnje stoji u redu modernih državnih uređenja te je jednim fenomenom državno-ekonomske politike posebnog karaktera. Stoga zaslužuje, da se što objektivnije prikaže.

Ali baš takav prikaz nas vodi na rub nevidenih poteškoća. Objektivnost iziskuje meku distansiju, neki vremenski razmak, jer u svakom historijski važnom pokretu ima više bilo psiholoških bilo čisto dokumentarnih momenata, koji se tek nakon dugog, mirnog i opetovanog premišljanja mogu vidjeti u pravom svijetlu.

Dvije su ipak stvari, koje me hrabre, da se unatoč tome dam na posao. Prvo, što je negdje u polovici ove godine sam Mussolini u 14. svesku »Enciclopedia Italiana« objelodanio članak »Fascismo«, u kojem izlaže svoja doktrinarna načela. Tako imamo iz prvoga vrela dragocjenih podataka, koji sigurno omogućuju dobar uvid u fašističku organizaciju. Drugo, što se ne smije zametati ni momenat neposrednosti, to će reći okolnosti, da je fašizam za nas konkretan događaj, koji možemo takoreći kao očevici pratiti i promatrati.

»Marcia su Roma«.

Da se shvati fašistički pokret, valja uočiti prilike nakon svršetka svjetskog rata. Pozadina je dosta jednostavna. Italija je sasvim mlada država. Sve do svjetskoga rata naličila je konglomeratu nacijskih sila, ali o jedinstvenomu svijesnom nacijskomu frontu zapravo nije još moglo biti ozbiljnog govora. Nova je Italija u političkom i ekonomskom pogledu bila kao živ mozaik, u kojem su liberalni, socijalistički, pa čak i komunistički i anarhistički elementi upravo dominirali. Ipak su nakon svjetskog rata smalaksale sile liberalizma i demokratskog parlamentarizma. Položaj je bio dosta čudan: na jednoj strani čežnja za svjetskim mirom, a na drugoj opet neka i nehotična slabost — svakako znak umora i državničke nemoći.

Istotako ni ekonomska ni opća gospodarska prognoza nije bila povoljna. Premoć na tom području prelazila je neprestano iz ruke u ruku. Nacijonalistička buržoazija i internacijonalni komunizam bila su dva moćna takmaca, za koje se narod nije mogao tako brzo odlučiti. Ovo kolebanje koristilo je mnogo talijanskom boljševizmu, koji je baš u one dane veoma ojačao.¹

Tako je u rujnu 1920. konačno došlo do kritičkog pokušaja talijanskoga proletarijata da zauzme sva veća industrijska poduzeća, osobito tvornice. Iako je radništvo htjelo da izvede ovaj eksperimenat na miran način i bez prolijevanja krvi, ipak se nije moglo sumljati, da je cijeli pokušaj bio pripravljen po uzoru boljševičkih metoda. Pokušaj nije uspio. Talijanski socijalizam i komunizam pokazao se naivnim i nezrelim.

Ovi neuspjesi bili su prava žetva za fašističku organizaciju, koje je program više odgovarao ondašnjim očekivanjima naroda. Dok je talijanski boljševizam ignorirao nacijske vrijednosti, dotle je fašizam od nacije napravio takoreći sveti idol. Slično je i slobodno zidarstvo naišlo na veliku mržnju kod narodnih slojeva, koji su dakako skroz na skroz prožeti katoličkim idealima, a fašizam je naprotiv priznao katolicizmu pravo da živi i time osvojio simpatiju mase. Konačno liberalna buržoazija bila je istrošila sve svoje sile i stoga sasvim nemoćna, a fašizam je obećavao svojim žilavim programom i snažnim pokretom novu sretniju budućnost.

Profesor R. Michels (Perugia) tvrdi u jednom svom članku,² da i američka politika ide među odlučne činioce, kojima fašizam duguje svoju pobjedu. To zbog čuvenoga pitanja o Rijeci. Predsjednik Sjedinjenih Država, Wilson, koji je poslije rata bio u Italiji popularan kao možda ni jedan drugi strani političar i državnik, protivio se na opće iznenađenje s drugim silama na pregovorima o miru u Saint-Germainu planu, po kojem je Italija trebala dobiti Rijeku. Fatalno je bilo, što je Wilson baš bio na čelu ove opozicije. U Italiji su posljedice ovoga vanrednog zaprepašćenja bile goleme. Pacifizma je gotovo sasvijem nestalo. Nacijska samosvijest je još jače oživjela, i pomišljalo se opet na rat. Samovoljci htjeli su na život i smrt braniti Rijeku, ali je najzad ondašnji ministar predsjednik Giolitti morao da povuče svu talijansku vojsku i da preda ovo tako željeno pristanište u druge ruke.

Sad je ustao Benito Mussolini proti vladi. Sav puk bio je uza nj.³ U jeseni 1922. Mussolini je svojom organiziranom mili-

¹ Robert Michels, *Italien von heute. Politische und wirtschaftliche Kulturgeschichte von 1860 bis 1930. (Der Aufbau moderner Staaten)* Zürich-Leipzig 1930. Str. 212.

² »Birth of Fascism laid to U. S. Policy« u »The World«, New York, od 12. VIII. 1927., str. 5.

³ Robert Michels, *op. cit.*, str. 213-214; G. Volpe, *Lo sviluppo storico del fascismo*, Palermo 1928; E. Ciccotti, *Il fascismo e le sue fasi*, Milano 1925.

cijom pobijedio Rim. Nije mu bilo teško dobiti priznanje zakonitosti vlasti, koje se tako brzo bio dočepao. Pobjeda je bila osigurana.

Isprva je fašizam bio antimonarhijski. Ali sad je dobro shvatio situaciju, prilagodio se vješto trenutnim potrebama i uzeo u obzir, da je u narodu bilo mnogo pristaša kraljevske porodice. Tako je odmah na početku izgubio jednoga velikog neprijatelja, osvojio nepregledno velike simpatije, a time ujedno i moralno odobravanje svojega programa sa strane puka.

Osnovna načela fašizma.

Mussolini priznaje otvoreno: 1919. nisam imao nikakva posebnog doktrinarnoga plana.⁴ Njegova nauka bila je jednostavna: neumoran rad za narod i državu. Još si nije bio pozitivno odredio, dokle će se kretati njegova doista rijetka energija. Jedino je znao, čega ne će.

Stalan raspored dakle nije bio izrađen kod zelenog stola, nego se tek morao roditi iz potrebe rada. I čitav program bio je samo rad.⁵ Tek od 1926. ovamo počele su se razne namjere, razni počeci, razne misli taložiti. A danas je fašizam, kako Mussolini veli, već dobio svoju posebnu individualnost, i to nesamo kao politički režim, nego još više kao nauka. On ima danas svoje vlastito stanovište, s kojega promatra sva pitanja, koja ga se ikako tiču.

Negativno fašizam ima svoje jasno i točno odmjereno stanovište. U prvom redu naviješta rat svakomu materijalističkom pojimanju sreće, a najzad naprosto svakom materijalizmu, jer ovaj dovodi čovjeka konačno do čisto vegetativnog, u kulturnom pogledu neplodnog života. Tako fašizam izričito zabacuje sam temelj takozvanoga marksističkog socijalizma.

Još odlučnije isključuje fašizam »tutto il complesso delle ideologie democratiche« — dakle demokratizam u bilo kojem obliku. Mussolini je čvrsto uvjeren, da blagostanje naroda i prosperitet državni nisu osigurani time, što svaki pojedini građanin daje svoj glas, kome hoće. Jer ko će jamčiti, da jednostavni seljaci i radnici, pa najzad i inteligentni građani uvijek daju svoj glas sposobnijem? Stoga Mussolini oštro ustaje protiv demokracije uopće: svaki demokratski režim da vara narod; narod živi u iluziji, da je on sam nosilac suvereniteta, dok je suverenitet faktički u drugim rukama, ponekad čak žrtva tajnih i neodgovornih sila.

Pozitivno Mussolini ovako karakteriše svoj fašistički režim: Stranka, koja doslovce i isključivo vlada nad jednim na-

⁴ Kad bez drugih podataka navodim riječi Mussolinijeve, onda imam pred očima njegov članak »Fascismo«. (Enciclopedia Italiana, sv. 14., 1932.) Tako veli: »non c'era nessuno specifico piano dottrinale nel mio spirito.«

⁵ »Il fascismo... nacque da un bisogno di azione e fu azione...«

rodom; novi pojav u povijesti, koji se ne da porediti s drugim činjenicama. Pri tom priznaje Mussolini neki eklekticizam. Ma da tako jasno niječe liberalizam, socijalizam i demokratizam, ipak sasvim svijesno zadržava neke njihove elemente, one naime, koji imaju još neku životnu vrijednost. Mussolini se stoga odmah sam tješi mišlju, da se ni jedna nauka ne rađa sasva nova, da ni jedna nauka nema apsolutne originalnosti. Dosljedno i fašizam ima pravo na svoju individualnu osobitost, premda je uzajmio neke stvari od drugih sistema. Uostalom Mussolini je u shvaćanju nauke dosta velik pragmatista. Nauka je po njemu »un atto di vita«, štoviše samo izraz one empirijske volje vlasti i opstanka.

Iz svega se vidi, da elitno načelo (le principe d' élite) ima važno mjesto u fašizmu. »Aktivne većine« po Mussoliniju jednostravno nema. Oni, koji se žrtvuju, i kojima s pravom pripada vodstvo i vlast u državi, uvijek su u znatnoj manjini. Klasičan izraz tog načela u samoj strukturi fašističke stranke je položaj diktatorskog vođe (duce).

Fašističko shvaćanje države.

S velikim zanosom govori Mussolini o državi kao o zadnjem idealu, koji odlučuje svim drugim. »Tko kaže fašizam, kaže — država.« Fašistička je država jedini tip svoje vrste, potpuno originalna tvorevina. Fašizam hoće jaku organsku državu, koja se osniva na širokom temelju narodne volje. Država je ono apsolutno, pred kojim pojedinci i društvena uređenja čine pripadno relativno: oni se moraju gibati i mijenjati prema zahtjevima države.⁶ Fašistička država traži nadasve, da bude priznata i cijenjena kao »etička« država. Time je možda ukratko nagoviještena čežnja za monopolom u svim pitanjima uzgoja, osobito mladeži. Jer češće je Mussolini sam o sebi rekao, da nije političar i državnik, nego da je u z g o j i t e l j svoga naroda! Bit će dakle, da je to i smisao »etičke države«.

Najpreciznija karakteristika sadržana je u ovoj rečenici: Država, kako je fašizam shvaća, jest duhovna i moralna činjenica, jer u sebi obistinjuje političku, pravnu i ekonomsku narodnu organizaciju, a takva je organizacija i u svom postanku i u svom razvitku manifestacija duha.⁷ Nakon toga pjeva Mussolini hvalospjev pojedinim zadacima države.

Čovjek se s pravom pita, da li Mussolini time proglašuje statolatiriju ili samo oduševljenim superlativima ističe duhovnu i

⁶ »Per il fascismo lo stato è un assoluto, davanti al quale individui e gruppi sono il relativo...«

⁷ »Lo stato così come il fascismo lo concepisce e attua è un fatto spirituale e morale, poichè concreta l' organizzazione politica, giuridica, economica della nazione e tale organizzazione è, nel suo sorgere e nel suo sviluppo, una manifestazione dello spirito.«

moralnu podlogu, na kojoj se osniva državna zgrada. Smisao se ne da lako odrediti tako, da bi se mogao braniti proti svim opravdanim poteškoćama. Sviluppo dello spirito, manifestazione dello spirito — to su veoma omiljene fraze kod modernih, a njima može da odgovara višestruko značenje. Stoga nam po svoj prilici valja u gornjim formulama gledati samo rastegljivu modernu frazu, a ne točno odmjerenu ontologijski sadržaj. Jer svaki je trud uzaludan, ako se stvar ne može gledati u kompleksu određenoga znanstvenog sistema.

Fašistička država i pojedinac.

Već smo gore naveli najznačajniju rečenicu za odnos između države i pojedinca. Država je apsolutno, a pojedinci su pripadno relativno. Ipak ne će fašizam, da se pojedinac potpuno izgubi u zahtjevima države kao kapljica u moru. Fašizam ne će kolektivnu državu, nego državu, koja je konačno ipak u službi pojedinčevoj. Fašistička država organizira narod, ali pri tom hoće da ostavi pojedincima dovoljnu slobodu. Hoće samo da ograniči »beskorsnu i štetnu slobodu« i da sačuva i štiti svu »bitnu slobodu«. »Ali onaj, koji o tom sudi, ne može biti pojedinac, nego jedino država.«

Fašizam je baš s obzirom na pojedinca »jedan novi talijanski životni stil«. Njime se pojedinac uči borbi, radu. »Tako fašista voli život, ignorira i prezire samoubojstvo; shvaća život kao zadatak, podizanje, pobjedu: kao život, koji mora biti visok i pun; koji će živjeti za sebe, ali prije svega za druge...«

Da, prije svega za druge! Ovamo ide i pitanje o ratu, o kojem se Mussolini sasvim jasno izrazio. Ako se promatra budućnost i razvitak ljudskog roda uopće, ne obazirući se nikako na današnju stvarnu politiku — dakle općenito i u teoriji, — fašizam ne vjeruje u mogućnost ili korist »vječnoga mira«. Stoga zabacuje svaki pacifizam, koji krije u sebi odricanje borbe i kukavštinu — uoči žrtve. A onda slijedi još jedna teška rečenica, koja baš danas u vrijeme zborovanja za opće razoružanje zvuči kao gorka ironija. Ta rečenica glasi: »Solo la guerra porta al massimo di tensione tutte le energie umane e imprime un sigillo di nobiltà ai popoli che hanno la virtù di affrontarla.« Dakle apsolutno, bezuvjetno vjerovanje u spasonosne posljedice rata! Narod, koji još smije ratovati, nosi žig plemenitosti!

Kaošto je ovo stanovište izrečeno posve neodvisno od sadašnjih političkih prilika, tako se isto mora posve načelno, čisto a priori ocijeniti. Dok Mussolini ne vjeruje u mogućnost i u korist stalnog mira za buduće, dok isključuje sve »društvene i međunarodne konstrukcije«, koje samo u određenim političkim okolnostima igraju neku ulogu, a kojih u tren oka nestaje, kad sentimentalni, idealni ili praktični elementi uzbibaju narodnu dušu, — dotle jedan veliki katolički psiholog u naše dane piše s pravom:

»Možemo se sad pitati, nisu li možda već danas kulturni narodi toliko napredovali, da je u njihovu zajedničkom životu prestalo pravo na nasilno ratovanje... Tehnički smo toliko napredovali, da ni jedan rat nije sredstvo obrane u nevolji (Notwehr), nego najsigurnije sredstvo uništenja za svaki narod, koji ratuje. Ima li dakle danas još razloga, koji bi mogao opravdati ili čak kanonizirati rat?«⁸

Fašizam i državno uređenje.

Monarhija i republika su u teoriji ravnopravna uređenja pred fašizmom. Jedino o njima može biti govora. I o njima treba uvijek konkretno suditi, ukoliko su naime izraz političkog razvitka, povijesti, tradicije i psihologije pojedine zemlje. Fašizam stoji zato nad antitezom »monarhija-republika«, pred kojom se zaustavio demokratizam, što je monarhiju na sve strane karikirao, a republiku proglasio svetom.

I ovdje važi apsolutna opozicija fašizma prema svakoj nauci liberalizma, koja je po vlastitim riječima Mussolinija tako smiješna, da i ne zaslužuje mjesto u povijesti. Osim toga svaki liberalizam vodi do sigurne propasti države.

Najzad zabacuje fašizam monarhistički apsolutizam i brani se protiv svake »ecclesiolatrije«!

Fašizam i gospodarstvo.

Fašistička država upravo vlada u potpunom smislu te riječi u industriji i ekonomiji preko svojih obaveznih korporativnih, socijalnih i uzgojnih institucija. Liberalna je država po Mussoliniju na gospodarskom području uvijek neplodna, sterilna, neratoborna i agnostička. Stoga u fašističkom režimu čitavo gospodarstvo sa svim svojim granama mora biti podređeno državi kao dio cjelini. Ali iz toga onda slijedi i obratno, da je sama država preopterećena »uzgojnim« obvezama prema gospodarstvu. Procvat ili propast — sve to sad ovisi samo o državi.

Najznamenitiji dokumenti fašističkog zakonodavstva na ovom području jesu: »Disciplina Giuridica dei Rapporti Collettivi del Lavoro« (3. IV. 1926.) i »Carta del Lavoro« (21. IV. 1927.). U njima se radi o uređivanju skladnog odnosa između kapitala i rada. Osnovna misao ostaje i tu: pokušaj, da se politička moć sasvim protegne na gospodarstvo.⁹

U čuvenoj enciklici »Quadragesimo anno« podvrgnut je fašistički gospodarski sistem opreznoj, ali ujedno i određenoj kritici.¹⁰

⁸ Peter Lippert S. J., Vom Gesetz und von der Liebe (Stimme im Rundfunk). München 1932. str. 176 - 177.

⁹ Robert Michels, op. cit., str. 239.

¹⁰ Vidi Gustav Gundlach, S. J., Die sozialen Rundschreiben Leos XIII. und Pius XI. (Görres-Gesellschaft. Zur Pflege der Wissenschaft im katholi-

Po običaju općih okružnica ne spominje se izričito samo ime fašističkog zakonodavstva, ali je ono kako iz samog opisa u enciklici tako i iz kasnije izjave sv. Oca u govoru od 30. svibnja 1931. posve jasno označeno. Uz to imamo izvrstan komentar učenjaka-sociologa, kojim sasvim oštro crta negativne i pozitivne linije »fašističke države korporacija«.¹¹

Već sam uvod, kojim sv. Otac počinje svoje izlaganje, ne zvuči odveć povoljno. On naziva fašističke korporacije: »singularis... syndicatum atque artium collegiorum ratio«.¹² Dakle stvar posebne vrste, nešto, čemu u povijesti nema sličnog, barem u bitnom obliku. Papa zamjerava fašizmu, što je takoreći monopolizirao sindikate i sve korporativne institucije, a osobito što je time izbrisao ili zbrkao granice javnopravnih i privatnopravnih zahtjeva za zdrave gospodarske preduvjete.¹³

U drugu opet ruku ipak ne može biti govora o potpunoj osudi fašističkih korporacija. To se razabire iz samog teksta enciklike, osobito iz one klauzule »opportunis quibusdam adiectis animadversionibus«,¹⁴ a onda iz gore spomenutog govora sv. Oca. U njem Papa izjavljuje, da je u svojoj socijalnoj enciklici fašizmu dao »znak blagohotne pažnje«.¹⁵ Ali je vrlo teško, ako ne možda čak nemoguće razabrati iz teksta enciklike, koje su one trajne vrijednosti fašističkih korporacija. To je uostalom sporedno za encikliku, koja je samo htjela da upozori na neka apsolutno kriva načela, a opet da omeđi svoju kritiku. Stoga opreznim riječima ističe samo to, da u spomenutim fašističkim organizacijama ima dobrih početaka i simpatičkih crta, a da se dalje ne upušta u pozitivno prikazivanje tih stalnijih vrijednosti. Taj je posao prepušten slobodnijoj diskusiji, koja će tek biti pozvana da definitivno bistri pojmove i da time konkretno omogući apodiktički sud.

Fašizam i Crkva.

Već su prije neki pisci upozorili na neku »sličnost« u vanjskoj organizaciji između fašizma i Crkve. To je u prvom redu hijerarhija, a onda konzervativna ideja uzdržavanja i čuvanja tradicijskih društvenih vrijednosti. Osim toga je Mussolini u svom prvom govoru u talijanskom parlamentu (16. XI. 1922.) sazvao pomoć Božju i to tonom, koji je u državničkim krugovima nove Italije bio potpuno nepoznat. I nije dugo trajalo, kad je i po školama

schen Deutschland.) Paderborn 1931. Br. 91-96 (str. 118-122).

¹¹ Oswald v. Nell-Breuning, S. J., Die soziale Enzyklika. Erläuterungen zum Weltrundschreiben Papst Pius' XI. über die gesellschaftliche Ordnung. Köln 1932.

¹² Gustav Gundlach, S. J., op. cit., br. 91 (str. 118).

¹³ Oswald v. Nell-Breuning, S. J., op. cit., str. 173-174.

¹⁴ Gustav Gundlach, S. J., op. cit., br. 91 (str. 118).

¹⁵ »Osservatore Romano«, br. 127, od 1. VI. 1931.

iznova uveo obaveznu vjeronauku. Tako se onda i križ opet povratio u školske i sudske dvorane. Na to je još slijedila odvažna borba proti slobodnom zidarstvu. Moglo se misliti, da će Italija opet postati katoličkom državom — državom, koja će se u svemu ravnati po čisto katoličkim načelima.

Međutim su već prvi dani pokazali, da fašistička politika ima ipak nešto drugi smjer. Sve se više činilo, da fašizam smatra vjeru običnim sredstvom za postizavanje svoje svrhe. Došlo je do ozbiljnih protesta sa strane Pape i talijanskog svećenstva. No čitava situacija ostala je i dalje nesigurna i sumljiva.

Došlo je do Lateranskih Ugovora (11. II. 1929.) s rješenjem rimskog pitanja i s novim talijanskim konkordatom. U one dane nastojali su novinari nabrojiti razne prednosti, koje su iz tih ugovora slijedile bilo za Crkvu bilo za Italiju. Ni Pijo XI. ni Mussolini nisu na to reagirali. Jer je rješenje za obe stranke bilo povoljno.

Međutim pretjeranim i neopravdanim pokušajem monopoliziranja i prekršajem pozitivnoga Božjeg prava došlo je ipak odmah — nakon dosta kratkog vremena — do oštrog sukoba između fašističke vlade i Vatikana zbog Katoličke Akcije i pitanja o uzgoju mladeži. Da li je ta struja došla odozdo ili odozgo iz lako shvatljivih razloga, ne će se moći doskora reći. Morat će proći godine i godine, dok svi potrebni dokumenti budu pristupačni nestraučkim istraživačima.

Fatalno je svakako bilo, da je Mussolini pokušao protumačiti razvitak Crkve na modernistički način. Ona bi svoju pobjedu imala da duguje jedinog »veličini rimske ideje«. ¹⁶ To je u jednom parlamentarnom govoru poslije Lateranskih Ugovora moralo izazvati najveće čuđenje. Nije se znalo, da li je Mussolini to činio u kakvoj diplomatskoj zabuni, da bi naime osigurao većinu za ratifikaciju ugovora, ili možda iz ličnog uvjerenja.

Jasnije, ali ipak još dosta neodređeno izrazio se Mussolini najzad u svom članku: »Fašistička država ne ostaje indiferentna prema vjeri uopće ni prema posebnoj pozitivnoj vjeri, koja je talijanski katolicizam. Država nema svoje teologije, ali ima čudoređe. U fašističkoj državi vjera se smatra jednom od najdubljih manifestacija duha; stoga se ona nesamo respektira, nego će se braniti i štiti. Fašistička država si ne stvara svoja »Boga«, kako je to u trenutku zadnjeg ludila Konvencije htio Robespierre; niti traži, da ga izbriše iz duša, kako to čini boljševizam; fašizam štuje Boga asketâ, svetacâ, junakâ i Boga onakoga, kako ga gleda i kako mu se moli bezazleno i primitivno srce naroda.«

To je sve, što fašizam drži o vjeri: Vjera u Boga u katoličkom smislu. O drugim pritanjima odnošaja između Crkve i države nije ništa spomenuto.

¹⁶ »Italia, Roma e Papato«, a cura di Benito Mussolini, con introduzione di Luigi Federzoni. Vol. I. Roma 1929.

Zaključak.

Iz svega se vidi, da je i danas jako teško podvrgnuti nauku fašizma točnoj i čisto načelnoj kritici. On još i danas ostaje neriješenim problemom. Svi elementi, spomenuti u fašističkom programu, pripadaju doduše povijesti, i pojedinački su već odavno bili podvrgnuti ispitu prošlosti. No u drugu ruku morat će se priznati, da fašizam kao cjelina ima svoju individualnu notu i da je tako uzet pojav, kojem u povijesti nema slična. Fašizam je više konkretan život nego životna nauka. Njegov razvitak je malo čudan. On otpočetka nema stalne svrhe ni svojih neoborivih načela. Znao je samo, da hoće živjeti. Drugo, što je slijedilo, po priznanju samog Mussolinija bilo je ovisno i određeno ovom neoborivom i bezuvjetnom životnom voljom.

Tako se mogu shvatiti svi dosadašnji uspjesi crnog režima. Fašizam je usvojio nek a t r a j n a n a č e l a katolicizma, a onda se uvijek rijetkom elastičnosti znao vješto prilagoditi trenutnim narodnim željama i najprećim potrebama. Koliko se kritikom pojedinih elemenata fašizma može prodrijeti u dublje njegovo razumijevanje, nastojat ćemo pokazati drugom zgodom.

Dr. V. Keilbach,